

УДК 321.7(437)
ВВК 66.3(ЧЕХ)12

Вадим Пінцак

Особливості формування режиму народної демократії в Чехословаччині

У статті висвітлено особливості формування режиму народної демократії. Акцентовано увагу на співпраці двох центрів політичної еміграції. Відображено найбільш дискусійні аспекти формування системи державного управління Чехословаччини після Другої світової війни.

Ключові слова: *Комуністична партія Чехословаччини, режим народної демократії, концепція національної держави, Кошицька програма.*

У роки Другої світової війни було створено два центри чехословацької еміграції. Один з центрів перебував у Лондоні, де президент Е. Бенеш сформував уряд, до складу якого увійшли чехословацькі діячі, які ставили собі за мету відродження Чехословацької республіки (ЧСР) в її домюнхенських кордонах. Водночас, центром комуністичної еміграції на чолі з К. Готвальдом став СРСР. Його вступ у війну і визнання ним довоєнних кордонів ЧСР та її емігрантського уряду підштовхнуло Комуністичну партію Чехословаччини (КПЧ) до пошуку шляхів зближення з лондонським центром еміграції.

У грудні 1943 р. на переговорах в Москві представниками обох центрів було розглянуто увесь комплекс проблем, пов'язаних з післявоєнним устроєм республіки. Рішення сторін виходили із неприйнятності реставрації домюнхенського ладу та необхідності проведення реформ політичними групами, які за активної участі найбільш широких верств народу, «довели свою відданість нації»¹.

© Пінцак В., 2014

Пінцак Вадим Іванович - кандидат політичних наук, в.о. доцента кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Проте між ними існували серйозні розбіжності у розумінні перспектив розвитку ЧСР. Президент, виходячи з теорії правової та конституційної безперервності, згідно з якою Чехословаччина юридично не переставала існувати після 1938 р.², розраховував, що члени емігрантського уряду подадуть демісію, але виконуватимуть свої функції аж до повернення на Батьківщину.

Комуністи ж, відкинувши пропозицію президента увійти до складу уряду в Лондоні, свою позицію пояснювали наступним чином: «Ми ... ніяк не можемо взяти на себе відповідальність за нинішній склад уряду, за його загальну лінію, особливо, у площині внутрішньої політики»³. Промовляючи це, лідер Комуністичної партії Чехословаччини К. Готвальд натякав на присутність в його складі колишніх членів аграрної партії, яка співпрацювала з фашистським режимом, а також на низку принципових розбіжностей⁴.

Політичним підґрунтям післявоєнного уряду мав стати блок трьох партій: КПЧ, соціал-демократів (ЧСДП) і національних соціалістів (ЧНСП). Назва «Національний блок трудящих міста і села» акцентувала увагу на його загальнонаціональному характері.

Крім партій блоку, комуністи пропонували включити до складу уряду представників Народної (НП) і Аграрної партій, що мало надати йому характер уряду Національного фронту. Це відповідало й планам президента. Відомо, що у травні 1942 р. Е. Бенеш стверджував, що чехословацький уряд має формуватися за принципом «Фронт популер», з прем'єр-міністром з лівого крила і радикальною соціал-демократичною програмою⁵.

Дискусіями про особливості формування нового уряду і створення Національного фронту в грудні 1943 р. закладалося політичне підґрунтя післявоєнної республіки. КПЧ наполягла на доповненні довоєнної системи влади новими органами – Національними комітетами, сформованими за територіальним принципом.

Ідея їх створення належала Е. Бенешу, а також відповідала директивним установкам Секретаріату Виконавчого комітету Комуністичного інтернаціоналу⁶. Подібність позицій Е. Бенеша і КПЧ щодо організації Національних комітетів мала швидше формальний характер, оскільки відкритим залишалось питання щодо їхньої компетенції та порядку формування.

На переговори у Москві сторони прибули з ідеєю створення національної держави чехів і словаків. У зв'язку з цим, актуалізувалася проблема взаємодії двох народів у межах єдиної республіки.

Проект КПЧ виходив з права словаків «вирішувати свою долю у межах спільної держави на підставі принципу «рівний з рівним»⁷. Натомість Е. Бенеш і емігрантський уряд, як прихильники теорії «чехословакізму», розглядали словацьке питання в якості адміністративно-територіального. Зокрема, у бесіді з наркомом закордонних справ СРСР В. Молотовим у грудні 1943 р. Е. Бенеш наголошував, що під децентралізацією республіки розуміє її поділ на чотири краї і не визнає автономію, оскільки «під цим словом кожен може розуміти все, що завгодно»⁸.

Ще однією особливістю формування режиму народної демократії слід вважати те, що концепція національної держави передбачала ліквідацію угорського та німецького населення республіки. За даними перепису станом на 1 грудня 1930 р. в ЧСР проживало 3118 тис. німців, тобто 22,5 % від усієї кількості населення⁹. На переговори у Москві президент прийшов з планом трансферу німецького населення і, заручився згодою на цей рахунок Великобританії, США та СРСР¹⁰. Дізнавшись про схвалення принципу трансферу радянським керівництвом, КПЧ розробила концепцію, яка передбачала виселення усіх німців та угорців (за винятком антифашистів), яке мало проводитися як покарання за злочиння «проти демократії, республіки і людяності»¹¹.

Таким чином, незважаючи на деякі розбіжності у підходах сторін до розв'язання німецької й угорської проблеми, вона стала чинником, який консолідував чехословацькі політичні сили на завершальному етапі війни.

З вирішенням національного питання пов'язувалося проведення соціальних та економічних реформ. Політика КПЧ мала поміркований характер, адже вона передбачала негайне вилучення майна, «яким німці оволоділи через національні, або расові причини», а також майна зрадників. Однак, з метою зміцнення єдності антифашистського фронту в 1943 р. комуністи поки не вели мову про передачу конфіскацій державі. Це положення було висунуто ними лише в лютому 1944 р. в газеті «Čechoslovák»¹².

Е. Бенеш розглядав заходи проти німецької власності як початок «великого соціального перевороту» в Чеських землях, оскільки націоналізувавши інонаціональне майно, він мав намір «вимагати цього ж від чехів»¹³. Але його проект принципово відрізнявся від пропозицій КПЧ, оскільки допускав повернення конфіскованої власності колишнім власникам.

Домовленості президента з комуністами у Москві були досягнуті без тиску ззовні. У 1943 р. радянське керівництво демонструвало невтручання у внутрішні справи держав Східної Європи. Особистий секретар Е. Бенеша Е. Таборський про зустріч президента з В.Молотовим 16 грудня 1943 р. занотував наступне: «Знаючи, що на Заході існує тенденція підозрювати їх (тобто радянських керівників) у бажанні впливати на внутрішній розвиток подій у Центральній та Південно-Східній Європі, вони, дійсно, поставили перед собою жорсткі принципи, не тільки про внутрішні справи не питати, а краще, взагалі, від цих бесід ухилитися»¹⁴.

Загалом, Національний блок, створений в лютому 1944 р. на підставі домовленостей у Москві, демонстрував тенденцію спільного руху соціалістичних партій з найважливіших питань національно-визвольної боротьби і, водночас, мав стати інструментом формування Національного фронту.

Вже перші місяці роботи Блоку виявили розбіжності між його учасниками. Зокрема, предметом особливої суперечки вважався проект декрету президента про покарання за військові злочини. Комуністи наполягали на проектуванні поняття «колабораціоніст» на чехословацьку буржуазію, яка співпрацювала з німецькою владою у галузі економіки та підтримувала військове виробництво. Подібний підхід мав збільшити розміри конфіскованої власності. Однак, більша частина національної буржуазії, особливо словацької, в роки війни частково або повністю співпрацювала з окупаційною владою. Тому президент підтримував тезу про «непереборний примус», власне, про необхідність виправдати тих, хто у своїй діяльності став недобровільним помічником і жертвою нацистів¹⁵.

Відтермінуючи підписання декрету, Е. Бенеш зробив це лише в лютому 1945 р., коли стало очевидно, що частина республіки буде зайнята Радянською армією. Підписавши декрет

під редакцією, запропонованою комуністами, він, проте, включив до нього положення про «непереборний примус». Суперечності, що виникли у Блоці, демонстрували, що партнери вкладали різний зміст в угоди, досягнуті в грудні 1943 р. До того ж, прагнучи до компромісних формулювань виданих постанов, партнери по Блоку пов'язували з ними власні плани і розрахунки.

Автор даної публікації схильний вважати, що лідер демократичних сил Чехословаччини здійснював пошук альтернативних варіантів післявоєнних змін в країні, очікуючи остаточного завершення подій на фронтах. Так, під час зустрічі в Москві з К. Готвальдом секретар Е. Бенеша і майбутній міністр юстиції П. Дртіна зазначав, що голова емігрантського уряду вбачає три шляхи подальшого розвитку країни: 1) повернення до першої передмюнхенської республіки; 2) радянізація республіки; 3) встановлення нової народно-демократичної республіки. Причому Е. Бенеш вбачав найбільш прийнятним третій шлях розвитку Чехословаччини¹⁶. Ситуація вирішилася швидким просуванням Червоної армії на Захід, що прискорило вибір другого, прорадянського, шляху розвитку країни у післявоєнну добу.

З цього приводу англійський журналіст К. Мартін писав: «Останній раз я бачив Е. Бенеша перед самим його поверненням до Праги. Він завжди розраховував повернутися з американськими і британськими військами і не зміг приховати свого розчарування тим, що його дорога на Батьківщину пролягає через Москву»¹⁷. Тому лідерові еміграційного уряду довелося йти на поступки «Московському центрові» Комуністичної партії Чехословаччини, розуміючи неминучість відставки Лондонського уряду з тією метою, щоб отримати можливість збереження, принаймні, частини демократичних принципів у післявоєнній державі.

Таким чином, Е. Бенеш перебував, практично, у безвиході перед умовами, що їх запропонувало промосковське керівництво КПЧ. 22-26 березня на переговорах у Москві чеські комуністи буквально нав'язали їх іншим партіям, які активно брали участь в антифашистському русі і могли претендувати на посади в уряді. Як зауважив один із найближчих соратників Е. Бенеша Е. Ріпка, комуністи на московських переговорах з лондонським урядом у березні 1945 року знали, за допомогою яких інструментів і за яких умов вони захоплять владу в свої руки. «Московський клан» поведив себе агресивно, і,

відчуваючи підтримку радянського керівництва, залякував партнерів по переговорам. Єдиним опонентом комуністів – національним соціалістам Я. Странському та П. Дртіні вдалося внести лише часткові доповнення про необхідну парламентську демократію, громадянські свободи й можливість співпраці з західними демократіями до, фактично, комуністичного проекту дій уряду Національного Фронту¹⁸.

Те, що делегація від Комуністичної Партії Чехословаччини залучилася підтримкою своїх радянських однодумців – факт безсумнівний, котрий засвідчують документальні джерела. Так, наприклад, 10 березня К. Готтвальд надіслав наркому В. Молотову, керівникові Відділу міжнародної інформації ЦК ВКП (б) – Г. Дмитрову та керівникові IV Європейського відділу НКЗС В. Зоріну проект програми майбутнього уряду, повідомивши, що зі змістом проекту детально ознайомлені соціал-демократи – З. Фірлінгер та Б. Лаушман, які її підтримують. При цьому К. Готтвальд писав: «Ми звертаємося до Вас з великим проханням допомогти нам порадами і вказівками при вирішенні цього важливого завдання»¹⁹.

Результатом переговорів стало фактичне ухвалення чеськими соціалістами та демократами програми розбудови політичного устрою Чехословаччини перехідного періоду на засадах, запропонованими КПЧ та КПС (Комуністичною партією Словаччини). Це також означало відставку емігрантського уряду Е. Бенеша, яка, фактично, відбулася 4 квітня 1945 р., водночас, з обранням уряду Національного Фронту²⁰.

Реалізація Московських домовленостей здійснювалася шляхом формування нового Чехословацького уряду та ухвалення ним урядової програми. 4 квітня у м. Кошице (Східна Словаччина), яке тоді було звільнене завдяки спільним зусиллям Червоної Армії та корпусу генерала Л. Свободи було сформовано уряд Національного Фронту. Кошицька програма проголошувала перетворення ЧСР в національну державу чехів і словаків шляхом виселення німецької та угорської меншин, чищення республіки від фашистських елементів, а також покарання військових злочинців, зрадників і колабораціоністів²¹.

Нові органи влади (Національні комітети) на практиці перетворювалися у сили не лише обрані, а й контрольовані народом, що істотно обмежувало можливості довоєнної еліти в управлінні державою. При цьому закріплювався асиметрич-

ний устрій республіки, зокрема, передбачалося існування центральних і словацьких національних органів влади без аналогічних чеських²². У галузі економіки передбачалося значне вторгнення у власність інших національностей, а також у майно зрадників. Союз з СРСР програма визначала як підґрунтя зовнішньополітичної позиції держави. Підготовлена комуністами, Кошицька програма спочатку складалася таким чином, щоб її змогли сприйняти всі елементи Національного фронту. Вона містила лише загальні принципи демократизації суспільних відносин і передбачала проведення заходів, які мали гарантувати захист Чехословаччини від повторення мюнхенської трагедії 1938 р., яка призвела до втрати її державної самостійності.

Примітки:

¹ Cesta ke Kvetnu. Vznik lidové demokracie v československu: v 2 sv. / Ed. M. Klimeš [aj.]. Praha: Nakladatelství československé Akademie věd, 1965. – Sv. 1. – S. 62-63

² Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939-1945: Dokumenty: v 2 d. – Praha, 1998-1999. D. 2: červenec 1943 - březen 1945. – 1999. – S. 137.

³ Cesta ke Kvetnu. Vznik lidové demokracie v československu: v 2 sv. / Ed. M. Klimeš [aj.]. – Praha: Nakladatelství československé Akademie věd, 1965. – S. 66.

⁴ Вашкевич Н. Внутреполитическая борьба в Чехословакии 1943-1948 гг.: [Электронный ресурс]. – www.istpravda.ru. – Режим доступа: <http://www.istpravda.ru/bel/digest/485/>

⁵ Запись беседы президента Чехословакии Э. Бенеша с посланниками Франции и Великобритании в Чехословакии де Лакруа и Б. Ньютоном // Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений: в 5 т. – М.: Наука, 1973-1988. – Т. 4. Кн. 1.: Март 1939 - декабрь 1943 года. – 1981. – С. 212.

⁶ Коминтерн и вторая мировая война: в 2 ч. – М.: Памятники исторической мысли, 1994 - 1998. – Ч. 2: После 22 июня 1941 г. – 1998. – С. 294, 301.

⁷ Cesta ke Kvetnu... - S. 38.

⁸ Československo-sovetské vztahy v diplomatických jednáních 1939-1945... - S. 159.

⁹ СССР и германский вопрос. 1941-1949: Документы из Архива внешней политики Российской Федерации: в 2 т. / сост. Г. П. Кынин [и др.]. – Т. 1: 22 июня 1941 г. - 8 мая 1945 г. – М.: Междунар. отношения, 1996. – С. 669.

¹⁰ Вашкевич Н. Внутреполитическая борьба в Чехословакии 1943-1948 гг.: [Электронный ресурс]. – www.istpravda.ru. – Режим доступа: //http://www.istpravda.ru/bel/digest/485/

¹¹ Там само.

¹² Мурашко, Г. П. Политическая борьба в Чехословакии в 1944-1948 гг. и национализация средств производства. – М.: Наука, 1986. – С. 63

¹³ Вашкевич Н. Внутреполитическая борьба в Чехословакии 1943-1948 гг.: [Электронный ресурс]. – www.istpravda.ru. – Режим доступа: //http://www.istpravda.ru/bel/digest/485/

¹⁴ Československo-sovetské vztahy v diplomatických jednáních 1939-194. – S. 162-163.

¹⁵ Cesta ke Kvetnu. – S. 162.

¹⁶ Drtina, P. Československo: můj osud. – Praha: Melantrich, 1992. - Sv II. - Kn 2. – S. 246.

¹⁷ Постолювський Р. М. Демократичні основи відродження Чехословацької держави в 1944-1945 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Випуск 9. – Рівне, 2006. – С. 200.

¹⁸ Ripka H. Únorová tragédie. – Brno, 1995. – S. 43-44.

¹⁹ Марьина В. В. З Бенеш: последний визит в Москву (март 1945). Документальный очерк.) // Славяноведение. – 1996. – №6. – С. 81.

²⁰ Постолювський Р. М. Вказ. праця. – С. 202.

²¹ Там само.

²² Постолювський Р. М. Вказ. праця. – С. 215-216.

Vadim Pintsak

**Features of formation regime of people's
democracy in Czechoslovakia**

The article highlights the features of formation regime of people's democracy. emphasis on cooperation between the two centers of political exile. Displaying the most controversial aspects of the public administration system in Czechoslovakia after World War II

Keywords: *Communist Party regime of people's democracy, the concept of the nation state, Kosice program.*

Надійшла до редколегії 10.04.2014.